

УДК 398.8

АГРАРНА СЕМАНТИКА УКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВИХ ПІСЕНЬ

Галина КОВАЛЬ

*Інститут народознавства НАН України, відділ фольклористики,
Проспект Свободи, 15, Львів, Україна,
тел.: (+38032)297 01 57*

Розглянуто один аспект календарно-обрядових пісень українців – землеробський. Звернуто увагу на весь аграрний цикл, наявний у фольклорі. Через метафору, епітети, календарні символи розкрито семантику землеробського процесу, з'ясовано його роль і місце в матеріальному та духовному житті селянина.

Ключові слова: календарно-обрядові пісні, семантика, ритуал, мотив, народний календар.

Українські календарно-обрядові пісні та ритуальні дії, які їх супроводжують, у своїй основі мають такі пріоритетні значення: землеробське, сімейне, поминальне, релігійне [12, 236]. У пропонованій статті зосередимо увагу лише на одному аспекті – землеробському, його ритуальних діях, символічному навантаженні, атрибутах, що сприяли вегетації рослин.

Календарна поезія та обрядові дії, пов'язані з нею, наскрізь пронизані аграрною семантикою. Землеробство, зазначав Х. Ящуржинський, – це “головний нерв” життя українців [21, 408], яке залишило свій відбиток у побуті, світобаченні, в поезії. У піснях символічно відтворюється землеробська діяльність: оранка, сівба, проростання рослин, збір урожаю. Якщо дотримуватися хронології, то в обрядових піснях можна виокремити два великі цикли: один пов'язаний з підготовкою до сівби, вегетацією рослин; другий присвячений збору урожаю. Перший значно триваліший і охоплює зимовий та весняно-літній періоди, другий стосується обжинок і завершується посвяченням вінків зі збіжжя. Таке посвячення вінків разом з овочами і всяким іншим урожаєм приурочує обжинки до Спаса, що “замикає цикл аграрних свят” [4, т. 1, 224].

Ритуальні дії рільників спочатку виконували задля потреби і тільки поступово осмислювалася необхідність повторювання таких дій, оскільки формувалася віра в їхню чудодійну силу. Щоб новий (наступний) рік був не менш сприятливим, ніж попередній, люди прагнули наслідувати певні дії, робити все так само, як і в минулому році. Частина регулярно повторюваних актів втрачала своє практичне значення і ставала обрядом. Інакше кажучи, оті практичні потреби і призвели, як висловився І. Земцовський, до “циклізації аналогічних за функцією ритуалів, звичаїв, святкувань” [6, 25–26].

На кожному етапі народного календаря наявні домінуючі функції. Скажімо, у зимовий період ритуальні дії, пісні, що супроводжували їх, відігравали здебільшого ініціальну роль, спрямовану на забезпечення майбутнього благополуччя – духовного й матеріального. Люди задумувалися про майбутній урожай, який принесе достаток, злагоду в сім'ї. В основі весняно-літнього циклу простежується очисна та захисна функції. М. Костомаров зауважив, що оскільки поля відвідували перед початком покосу і жнив, то, значить, відправляли у той час так звану люстрацію (очищення) полів [12, 243].

Календарно-обрядові пісні українців чітко регламентують вземовідносини людини та природи. Нашим предкам, підкреслив І. Нечуй-Левицький, “хотілося прихилити до себе ласку небесних сил, щоб мати густо кіп на полі, багато роїв у пасіці, багато ягнят, телят, лоша́т, щоб у садку родило дерево, а в дворі плодилася птиця” [16, 4]. Так, наприклад, у царинних піснях, простежується апелювання до Бога “спустити” хмари, які могли дати селянинові дощ, необхідний для вегетації рослин:

Спусти, Божейку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дрібного дожджу,
Чей бы ся пріяло зелене вино [15, т. 2. 241]

Ключовими у поданій пісні, як і в усьому весняно-літньому циклі, є два поняття: вода (“дрібний дождж”) і рослини (“зелене вино”). Саме довкола них вибудовували обрядово-магічні дії, пов’язані з шануванням рослинності, сонця, предків, що мали забезпечити урожай.

Особливе місце відводили початковому етапу польових робіт, зокрема оранці. Саме від неї залежав успіх усього землеробського циклу. Так, в одній зі щедрівок зозуля звертається до господаря:

– Умийся раненько, умийся біленько!
Ой пойді собі до нової стайні,
Ой вибери собі коня вороного,
Ой поїдь собі в чистее поле!
В чистім полі ротаї твоє,
Ротаї твоє всьо молодеє,
Волики твоє всьо половеє,
Яремця твоє всьо букове,
Ой сохи твоє да й золотіє,
Сошнички твоє всьо мідяніє,
Подвої твоє всьо дротяніє,
Полиці твоє всьо срібранеє,
Поводки твоє всьо шовковіє [11, 83].

У зацитованому тексті зацентруємо на образі господаря, якого закликала зозуля – “умийся біленько!”. Тут ідеться про одну з основних вимог початку оранки – ритуальну чистоту головного персонажа, оскільки ця якість могла “перейти” на насіння та урожай. Далі ж ритуальна чистота підкреслюється епітетами “чистее поле,” “нова стайня”.

Орють ниву, зазвичай, сивими волами чи вороними кіньми. Однак маємо приклад, коли цю функцію виконує орел, а сама картина оранки набуває сакрального, метафоричного звучання:

Що в полі, полі, близько дорозі,
 Ой там Іван орлами оре.
 Орлами оре стрілкою сіє,
 Стрілкою сіє, лучком волочить [11, 84].

Отже, орел поруч з волом, конем зайняв важливе місце у сакральній ієрархії українців, а використання під час оранки військових знарядь (стріла, лук) засвідчує високий статус землеробської праці у порівнянні з військовими функціями.

Безпосереднє значення в господарській діяльності людини мав Бог, Пречиста та святі. У календарних піснях найвищі сили, в тому числі з християнського пантеону, можуть залучатися до простої хліборобської праці. Досить добре це видно з колядок, як за плужком “сам Бог ходить”, “святий Петро поганяє волів”, “Божа Мати їсти носить”.

Ей, горе, горе, сам тя Бог оре;
 Божа Матінка насіння носить [15, т. 2, 245].

Присутність на ниві Бога, його участь в оранці є благодатним для майбутнього урожаю господаря. Витоки мотиву “Христос оре плугом”, очевидно, варто шукати в апокрифі про мандрівки Спасителя по землі, його участі в рільничих роботах. І дійсно, в одному з апокрифів ідеться про те, як колись ішов Ісус до Вифлеєма і зустрів чоловіка, що орав і клав борозни лише в один бік, а в другий не тягнув (є варіант, що Ісус Христос обходив землю навхрест). Господь побачив, що він день дурно проводить і взяв рало до своїх рук [4, т. 4, кн. 2, 21]. Плуг, за словами О. Потебні, і сама оранка, імовірно, мають ще міфологічний та символічний підтекст і означають плодючість [17, 96]. Недарма серед українців побутував архаїчний звичай ходити під Новий рік із плугом, імітуючи оранку.

Сподівання на хороший урожай звучить у кустовій пісні:

Пресвята Тройця-Богородиця,
 Посію жито, да нехай зародиться
 Посію жито і ярую пшениченьку,
 Зароди, Боже, всякую пашниченьку [8, 321].

Майже всі календарно-обрядові твори пронизані темою багатого врожаю. Характерною особливістю їх є те, що вони комбінуються на образному порівнянні (паралелізмі) з людським життям, насамперед з побажанням дівчатам одруження:

Дай же ти, Боже,
 У городі тики,
 У городі тики,
 Тих м'ясниць музики [2, арк. 15].

Дослідники підкреслюють, що спільну увагу до теми, пов'язаної з майбутнім одруженням у календарному циклі, треба віднести до аграрної тематики, оскільки для давнього рільника укладання шлюбу магічно впливало на плодючість землі. До того ж, господарське і сімейне благополуччя у народній свідомості завжди було нерозривне [7, 45].

У піснях і зимового, і весняного циклів найбільше закликають на добрий урожай. Така словесна конструкція характерна для господарських колядок і шедрівок, риндзівок, волочільних та обжинкових пісень. У цих формулах звертає на себе увагу специфічний імперативний заклик-прохання зі зверненням до вищої сили. Тут

розвиток сюжету починається зі звернення “Дай, Боже”. Сфера розповсюдження подібних формул-закликів доволі поширена як у різдвяно-новорічній, так і у весняно-літній поезії українців. Їх “виконували малі посівальники на Сумщині”:

Уроди, Боже, жито-пшеницю
І всяку пашницю.
У полі зерно, а в домі добро,
На току ворошок,
А в печі пирожок [5, 186];

на українсько-білоруським пограниччі:

Зароді, Боже, ой жито гоже,
Із колосочка то жита бочка [14, 197].

Аграрно-магічний смисл яскраво проступає у новорічних засіваннях, що символізували щедрий майбутній урожай, достаток. Зерно, яким посипали посівальники, зберігали до посіву, частину віддавали курям, аби краще неслися, а також худобі, щоб забезпечити її здоров'я та приплід.

Аналогічні заклики звучать у царинних та кустових піснях: “Зародь, Божейку, насіння троє. / Насіння троє, не єднакоє” [15, т. 2, 245]; “Зародь, Боже, всякую пашниченьку” [8, 321]. У гаївковій традиції вони пов'язуються з шлюбними мотивами:

Ой зароди, Боже, три стручки,
Ой зароди, Боже, чотири,
Щоб ся парубочки жинили [18, 12].

Усі представлені тексти містять побажання доброго врожаю. Проте ці побажання могли здійснитися лише за умови їх озвучення, тобто мав відбутися своєрідний ритуал виголошення. Так, виконавці обряду накликали достаток тим господарям, до котрих прийшли. Тому часто перед побажаннями вживається фраза “Дай, Боже”, “Зароди, Боже”, а закінчення набуває форми молитви.

Аграрну семантику розкривають мотиви, пов'язані з ритуальними вінками, які служать не лише прикрасою, а виступають оберегами від нечистої сили. Вінки під час Зелених свят, на думку дослідників, захищали поля, худобу від усяких бід: “Ті численні вінки, які плетуть (в'ють) під час Зелених свят, – писав С. Килимник, – знаменують не лише кохання, любов, нагороду, пошану, парування, але й означають вегетаційні мотиви та саме сонце” [3, 78]. В одній із царинних пісень досить виразно виступає мотив “дівчата сплітають вінки”:

А вы, дівойки, вийте вінойки!
Ей вили, вили, Бога просили,
А чей бы нам квітли всі Божі віны.
Всі Божі віны, нашi царини [15, т. 2, 241].

Звідси чітко бачимо, що вінок пов'язується з вегетацією рослин, символізує їх ріст та розвиток. Вінок має забезпечити не лише добрий урожай на царині, а охоплює й значно ширше поняття – буяння зелені, трав. Це підтверджують такі пісенні рядки:

А чей бы квітли горы долины,
Горы, долины та й полонины [15, т. 2, 241].

Важливе значення вінок посідав у обжинкових піснях, де він був уособленням урожаю. За текстами пісень з'ясовуємо матеріал, з якого плели вінок, – овес, жито, барвінок:

Наш вінок не рутяний,
А наш вінок вівсяний [8, 468].

Обрядовий вінок плели з барвінку, за яким народна традиція закріпила символічне значення сили та безсмертя. Особливу увагу звертали на жито. Лексичне значення слова “жито” походить від “жити”. Жито особливо поважали, воно було символом плодючості. Тож звитий вінок зберігає силу зерна, а вплетені колоски, квіти тощо стали запорукою майбутнього урожаю. Нести обжинковий вінок доручалося здебільшого молодій жниці, що, за народною інтерпретацією, мало сприяти хорошему урожаю. Це чітко простежується в обжинковій пісні з Волині у записі Лесі Українки:

Ой а ти, паничу, уважай,
На которою накладай.
Не накладай на стару,
Бо не буде в полі врожаю.
Позаторік несла старая, –
Вродилася метлиця самая,
А вторік несла молода,
То виросло житечко, як стіна [19, 84].

Аналогічної вимоги дотримувалися учасники ритуального обходу з Кустом. Як стверджують інформатори, за Куста “вдягалі дівчину нежонату і чесну, яка мала право носити віенок. На голову брали декілька вієнків з квітів, обмайовалі її зеленню. Старі жонки спієвалі, щоб частовалі. Молоді спієвалі, щоб все добре воділося, плоділося” [9, арк. 15]. Аграрний аспект магічних дій і символів русального тижня пов'язаний із розриванням і закиданням вінків у жита, городи з метою стимуляції росту посіяного.

Ритуальні дії синкретиичні з календарними піснями, тому дають підстави твердити про їх землеробську основу. Маємо на увазі перш за все символічне засівання зерном. Зазначимо, що зерно, за народними уявленнями, вважається осередком вегетативної сили, символом плодючості, відродження життя, безсмертя, вічного оновлення. Воно має здатність надовго зберігати і знову відтворювати життя, примножуючи його. Насіння – рослина – насіння складають постійний кругообіг, що свідчить про нескінченність життя. Таку ж функцію лише у тваринному світі має яйце, яке зберігає і створює нове життя. Тільки взявши все це до уваги, можна зрозуміти, чому при сіянні зерна клали на ниву варені яйця, закопували шкаралупу писанок, чому під час ритуальних трапез вживали зерно у вигляді куті.

Посипання зерном тих чи інших персонажів обрядового дійства зводилося до одного – зробити їх багатими, здоровими, плодючими, охоронити від зла. Тут спадає на думку цікава паралель – посипання зерном та обливання водою персонажів обрядових дій. Їх об'єднує ініціальна функція. Скажімо, відомий ритуал у сербів і хорватів, коли під час посухи дівчата обирали “додолу” [10, 155]. Її одягали у старе вбрання, на голову клали вінок, сплетений з трави, пшениці, виноградної лози, й водили від хати до хати, обливаючи водою господарів, а по дорозі зустрічних. За народними віруваннями, обливання водою – це оберігання себе й інших від нечистої

сили. Як зазначив П. Чубинський, у світлий четвер покійники випускаються з того світу для відправлення Богослужіння і покаяння в гріхах. Тому в цей день вони не бояться ні хреста, ні молитви. Щоб бути в безпеці, люди обливаються водою [20, 14]. Аналогічний акт відбувався в обжинковому обряді, проте тут виступає інший об'єкт, над яким проводиться відповідне дійство – обрядовий вінок, сніп, а також жниці, яких обливають водою [13, 48]. В окремих місцевостях Польщі, за свідченням О. Кольберга, у воду занурюють жниці, вважаючи, що чим більше буває отого занурення й обливання, тим удатніше поведуться жнива в наступному році [22, т. 28, 108]. Як бачимо, це давній слов'янський обряд, який віддзеркалює віру людей у життєдайну й очищувальну силу води. На урожай і здоров'я обливаються українці в “поливальний понеділок” і на святого Юрія. З цією ж метою польські жінки й дівчата обливають водою чоловіків і хлопців, які вперше повернулися з поля.

Продуктування хорошого урожаю спричиняла ще одна ритуальна дія – качання, що має широкий спектр значень. Як вид контактної магії, качання по землі засноване на уявленнях про взаємообумовленість репродуктивних властивостей людини і землі. Як вид ритуального руху, качання має також “стимулююче” навантаження, спонукаючи землю до плодючості, рослинність – до вегетації, жінку – до дітонародження, а молодь – до вступу в шлюб. Попарне качання по землі парубка із дівчиною провокувало шлюб. Загалом качання по землі дослідники трактують або як магічну сукупність із землею, як імітацію її запліднення, або як злиття з землею, передача їй жіночої сили і розглядають в одному ряді з іншими формами магічного запліднення землі, такими як ритуальна оранка і засівання [1, 417].

У весняно-літніх обрядах практикувалися також качання по землі предметів, які наділялися продуктивною силою, насамперед – яєць і хлібів. Майже по всій Україні на Юріївський день господарі качали по озимині яйця, а потім закопували їх тут же в землю. Досить детальний опис цього обряду зафіксував П. Чубинський: “У Юріївський день бувають хресні ходи на “жита”. Священик після обідні йде з хресним ходом на поля і здійснює там молебень і скроплює освяченою водою хлібні сходи. Селяни, всі разом, моляться про плодючість землі. Потім просять священика, щоби він обійшов поле кожного зокрема, прочитав Євангеліє і окропив свяченою водою. Відправляючись у поле, кожен селянин бере з собою крашанки і калачі. Упродовж цілого дня на полях п'ють і їдять. Деякі качаються по посівах пшениці і жита, з переконанням, що цим вони сприяють доброму урожаю [20, т. 2, 31].

Отже, календарно-обрядові пісні, а також ритуальні дії, розваги, які приурочувались до певного річного циклу, пронизані аграрною таматикою, спрямовувались на вегетацію рослинності, стимулювання та активізацію її росту. Усі обряди у своїй основі мають ті чи інші види організованого руху, чи то качання по землі, чи то водіння обрядової процесії. За ними простежується метафорична асоціація: рух = вегетація (ріст культурних рослин). У комплексі все це повинно було забезпечити багатий урожай та добробут господаря.

1. *Агапкина Т. А.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М., 2002.
2. Архів Галини Коваль. – 1996. – 65 арк. (Фольклорні записи із с. Підбірці Пустомитівського району, Наконечне І і Калинівка Яворівського району Львівської області).

3. *Виноградова Л. Н., Толстая С. М.* Венок // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 77–78.
4. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти книгах. – К., 1993. – Т. 1.
5. Дитячі пісні та речитативи / Упоряд. Г. В. Довженок, К. М. Луганська. – К., 1991.
6. *Земцовский И. И.* Мелодика календарных песен. – Ленинград, 1975.
7. *Земцовский И. И.* Песни, исполнявшиеся во время календарных обходов дворов у русских // Советская этнография. – 1973. – № 1. – С. 38–47.
8. Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея; нотний матеріал упоряд. А. І. Гуменюк. – К., 1963.
9. ІМФЕ. Відділ рукописів. – Ф. 14–3. – Од. зб. 1196. – 148 арк. (Куст на Ровенщині. Матеріали зібрані члени секції пам'яток фольклору та етнографії обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Упоряд. С. Шевчук. Рівне, 1987).
10. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники. – М., 1978.
11. Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея. – К., 1965.
12. *Костомаров Н. И.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С. 257–280.
13. *Круть Ю.* Хліборобська обрядова поезія. – К., 1973.
14. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського (Систематизація матеріалу, вступ. ст., пісенні паралелі Ф. Колесси) / Упоряд., вступ. ст., приміт., перекл. з польської С. Й. Грици. – К., 1995.
15. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. – М., 1878. – Т. 2.
16. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: Ескіз українського народу. – К., 1992.
17. *Потебня А. А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000. – С. 92–328.
18. *Смоляк О.* Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури. – Тернопіль, 2001.
19. *Українка Леся.* Зібр. тв.: У 12-ти т. – К., 1977. – Т. 9.
20. *Чубинський П.* Мудрість віків. – К., 1995. – Кн. 2.
21. *Яцуржинський Х.* Культ хліба в малорусских колядках // Киевская старина. – 1893. – № 12 (43). – С. 408–416.
22. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie. – Wrocław – Poznań, 1964. – Т. 28.

AGRARIAN SEMANTICS OF UKRAINIAN CALENDER-RITE SONGS

Halyna KOVAL'

*Institute of Folk Studies of NAS of Ukraine,
Folkloristic Department,
15, Svoboda av., L'viv, Ukraine,
tel.: +38 (032) 297 01 57*

The article focuses on the only one – agricultural – aspect of calendar-rite songs of Ukrainians. Attention is devoted to the whole agricultural cycle found in folklore. Semantics of agricultural process is revealed through metaphor, epithets, calendar symbols. The role and the place of the process in material and spiritual life of peasants are found out.

Key words: calendar-rite songs, semantics, ritual, motif, folk calendar.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2007
Прийнята до друку 20.05.2007